

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОСУДДЯ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ»

При пізнанні юридичних явищ, як і при пізнанні взагалі, істинним має бути не тільки результат пізнання, але й шлях до нього. Тобто при дослідженні юридичних явищ необхідно використовувати всі досягнення методології юридичної науки для забезпечення істинності юридичного пізнання та шляху до нього. Загальна методологія юридичної науки включає в себе три блоки елементів: блок логіки, концептуальних ідей та концептів теорії; блок методологічних принципів; блок методів [1, 6]. Одним з концептів теорії судової діяльності у кримінальному процесі є поняття правосуддя. Визначенню цього поняття присвятили свої праці ряд вчених, зокрема Г. Батуров, Г. Бушуєв, Ю. Грошевий, Т. Добровольська, З. Зинатулін, П. Карпечкін, В. Лазарева, Т. Морщакова, В. Нажимов, І. Петрухін та ін. Однак виникає необхідність дослідження проблеми тлумачення цього поняття в умовах переходу політики держави від системоцентризму до персонцентризму крізь призму реформування кримінально-процесуального права України у контексті європейських стандартів. Тому метою цієї статті є формулювання визначення поняття правосуддя у кримінальних справах, його ознак та властивостей крізь призму реформування кримінально-процесуального права України з метою наближення до європейських стандартів.

Відповідно до ч. 1 ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Таким чином, правосуддя безпосередньо пов'язане із судом як суб'єктом, який здійснює правосуддя. Саме термін «суд» є основою для осягнення сутності концепту правосуддя.

В літературі немає єдиного підходу до поняття правосуддя. У радянській період поняття правосуддя виводилося із чинного законодавства і практично одностайно розумілося як діяльність із застосування матеріального права, яка відповідає на основне питання кримінальної справи. Вважалося, що правосуддя у кримінальних справах не може здійснюватися без вирішення питання про винність або невинність у вчиненні злочину особи, притягненої до кримінальної відповідальності, питання про покарання цієї особи у разі доведеності її вини [2, 141; 3, 26–27]. Ю. М. Грошевий визначав соціалістичне правосуддя у кримінальних справах як особливий вид державної діяльності, яка метою має охорону соціалістичного правопорядку, попередження та ліквідацію злочинності і яка здійснюється судом шляхом розгляду у судовому засіданні і вирішення кримінальних справ, у встановленій законом процесуальній формі, і вирішення питання про застосування заходів покарання до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, чи про виправдання невинних [4, 9]. У колективній праці І. Л. Петрухіна, Г. П. Батурова, Т. Г. Морщакової радянське соціалістичне правосуддя розуміється як самостійний вид державної діяльності, що поля-

гає в тому, що особливий, незалежний орган держави, суд, розглядає у встановлених законом процесуальних формах та вирішує на підставі закону, своєї соціалістичної правосвідомості та внутрішнього переконання кримінальні та цивільні справи, приймаючи по них від імені держави рішення (вироки, ухвали, постанови) про захист та відновлення порушеного права, а за необхідності — й про застосування санкцій до винних або про відсутність правопорушення, яке припускалося, та незастосування санкцій, а також про наявність (відсутність) юридично значимих фактів (у цивільних справах); при цьому виконання вказаних рішень після набуття ними законної сили забезпечується можливістю державного примусу [5, 17]. Вони ж зазначають, що правосуддя у кримінальних справах відрізняється від передуючої йому діяльності прокурорсько-слідчих та оперативно-розшукових органів тим, що суд є органом застосування норм матеріального права [5, 47]. Таким чином, конститутивними ознаками правосуддя були: вирішення основного питання кримінальної справи та застосування норм матеріального права.

Розуміння правосуддя у кримінальних справах як діяльності із застосування матеріального права та застосування до осіб, які вчинили злочин або суспільно небезпечне діяння, заходів державного примусу активно використовується й у сучасний період розвитку кримінально-процесуальної науки [6, 19].

Існують і інші, більш широкі визначення правосуддя, які не обмежуються розумінням правосуддя лише як діяльності із застосування матеріального права та відповіді на основне запитання кримінальної справи. Так, до правосуддя у кримінальному судочинстві відносять також винесення ухвал (постанов) про направлення душевнохворих, які скоїли суспільно небезпечні діяння, на примусове лікування; розгляд питань виконання вироку; розгляд скарги громадян на незаконність та необґрунтованість затримання та арешту; прийняття судових рішень, які дозволяють прослуховування телефонних переговорів і зняття інформації з інших каналів зв'язку, арешт та огляд поштово-телеграфної кореспонденції, входження у житло наперекір волі проживаючих у ньому осіб [7, 821]. Існує точка зору, що можливо розглядати правосуддя у кримінальній справі не тільки як форму вирішення кримінально-правового конфлікту шляхом застосування до винного покарання, але й як форму судового контролю за законністю діяльності органів кримінального переслідування, додержання прав учасників попереднього розслідування [8, 54]. Поява такого розуміння поняття «правосуддя» пов'язана, на нашу думку, із спробою дослідників здійснити телеологічне тлумачення поняття «правосуддя» для забезпечення відповідності відносно усталених концепцій правосуддя як діяльності з застосування матеріального права та відповіді на основне запитання кримінальної справи та динаміки суспільних відносин, у межах яких реалізація права на судовий захист набуває нових напрямів. Це підтверджує і судове тлумачення певних кримінально-процесуальних норм. Так, Конституційним Судом України було визнано, що ч. 1 ст. 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без

громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене [9, 188–189]. Близьке за змістом положення, але більш радикальне, було висловлено в іншому рішенні: «Положення статті 55 Конституції України щодо можливості громадянина звернутись за захистом своїх прав і свобод однаково стосується можливості судового оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури, оскільки ними можуть порушуватись його права і свободи. Недосконалість інституту судового контролю за досудовим слідством не може бути перепорою для оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб зазначених органів» [10].

Слід зазначити, що немає критеріїв, за допомогою яких можливо визначити, яку саме діяльність, крім вирішення кримінальної справи по суті, можна чи не можна відносити до правосуддя (якщо розуміти його у широкому значенні, тобто не лише як розгляд судом кримінальної справи по суті та вирішення питання про кримінальну відповідальність особи, а й деякі інші форми діяльності суду). У деяких визначеннях правосуддя використовується категорія конфлікту, спору, який вирішує суд [11, 66; 12, 244]. Однак вони також не дають відповіді на запитання про критерії віднесення певної правової діяльності суду до правосуддя, оскільки конфлікт, який вирішує суд, зокрема, у кримінальному судочинстві, може бути як кримінально-правовим, так і кримінально-процесуальним (наприклад, розгляд судом скарг на рішення, дії та бездіяльність органу дізнання, слідчого, прокурора). Незважаючи на таке розмаїття визначень правосуддя, у літературі не вирішено питання про його правову природу, у тому числі і у кримінальному судочинстві. Так, правосуддя розуміється як: діяльність суду; функція суду або судової влади; форма державного управління; форма державної діяльності; вид державної діяльності; форма здійснення владних повноважень; форма здійснення судової влади. Найбільш плідними є визначення правосуддя як функції судової влади та як форми здійснення судової влади. Як правильно зазначається у літературі, наявність різних підходів до визначення судової влади викликає в теорії суперечності і в тлумаченні інших термінів, зокрема утруднює правильне визначення функцій та форм судової влади [8, 51]. Виходячи з загальнонаукового розуміння функції як основного напрямку діяльності, яке визначає природу, сутність та призначення цієї діяльності, функцією судової влади є такий напрям її діяльності, який визначає її сутність, природу та призначення. Напрямом діяльності судової влади, який визначає її сутність, природу та призначення, є правосуддя.

При визначенні правової природи правосуддя, слід враховувати те, що правосуддя є виключною функцією судової влади, а ширше — державної влади. Правосуддя за своєю природою та соціальним значенням є настільки важливою функцією державної влади, що правосуддя здійснюють спеціалізовані органи — суди, тобто колегіальний суд чи суддя, який діє від імені суду. Це обумов-

лено намаганнями забезпечити вирішення справедливим та неупередженим судом найважливіших питань у суспільстві, яким у кримінальному судочинстві є основне питання кримінальної справи — питання про кримінальну відповідальність (а ширше — про заходи кримінально-правового впливу), тобто про застосування або незастосування заходів державного примусу, у тому числі й кримінального покарання. Це питання є надзвичайно важливим для людини (інколи — життєво важливим), оскільки заходи державного примусу у кримінальному судочинстві максимально обмежують конституційні, а інколи — й природні права людини: право на свободу, на особисту недоторканність, на вільне володіння та розпорядження своєю власністю тощо, а іноді — й на життя. Суд при цьому є кінцевою інстанцією, яка, як правило, остаточно вирішує питання про кримінальну відповідальність або звільнення від неї, тобто про застосування або незастосування заходів державного примусу, у тому числі й кримінального покарання (винятком з цього є помилування). Саме для цього існують спеціальні органи, які здійснюють правосуддя, які є незалежними та підкоряються тільки закону, встановлені принципи, згідно з якими здійснюється правосуддя, встановлено процесуальні гарантії прав учасників кримінального судочинства. При визначенні правосуддя й виявленні його сутності слід звернути увагу на такі моменти. Кінцевим актом правосуддя може бути не тільки вирок, а й постанова суду (судді), якою вирішується по суті пред'явлене обвинувачення. До таких постанов належать постанови про закриття справи у зв'язку із звільненням особи від кримінальної відповідальності (за ст. ст. 7, 71, 72, 8, 10, 111 КПК). При винесенні постанови про закриття справи у зв'язку із звільненням особи від кримінальної відповідальності вирішується питання по суті пред'явленого обвинувачення, оскільки ці підстави є nereабілітуючими, при їх застосуванні фактично встановлюється вина обвинуваченого: саме тому передбачений судовий порядок вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими обставинами. Отже, така діяльність суду має всі ознаки правосуддя. Крім того, до правосуддя належить і закриття кримінальної справи при попередньому розгляді справи суддею за ст. 6 п. 1,2 КПК України.

На нашу думку, до правосуддя слід відносити і розгляд та вирішення справ про об'єктивно-протиправні діяння, тобто про діяння, які вчинені неосудними особами та особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Така постановка проблеми стає можливою при врахуванні тенденцій розширення предмету кримінально-правового регулювання. Так, у доктрині кримінального права обґрунтована точка зору про те, що кримінально-правові відносини являють собою не тільки відносини негативної кримінальної відповідальності (тобто відносини «держава-злочинець»), а й кримінальні охоронні відносини, що породжуються суспільно-небезпечними діяннями, підставою виникнення яких є суспільно небезпечні діяння неосудних або неповнолітніх (осіб у віці від 11 до 14 років), а в якості форми реалізації виступають тільки примусові заходи медичного або виховного характеру [13, 7, 10]. Саме тому розширення предмета кримінального права має місце шляхом заміни традиційної парадигми

«злочин — кримінальна відповідальність — покарання» парадигмою «суспільно небезпечне діяння, заборонене КК — кримінальна відповідальність (в різних формах її реалізації) — кримінально-правовий примус (вплив)» [14, 21]. На нашу думку, більш доцільним буде застосування термінологічної конструкції «об'єктивно-протиправне діяння», а не суспільно небезпечне діяння, заборонене КК, оскільки злочин теж є суспільно небезпечним та протиправним діянням, а різниця у злочинах та суспільно небезпечних діяннях, вчинених неосудними та особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, полягає не в наявності або відсутності суспільної небезпеки та протиправності, а у відсутності суб'єкта та суб'єктивної сторони. Крім того, при вчиненні об'єктивно-протиправних діянь взагалі неможливо говорити про наявність кримінальної відповідальності, і тому у цьому випадку слід застосовувати термінологічну конструкцію «заходи кримінально-правового впливу», оскільки вони включають як заходи кримінальної відповідальності та примусові заходи медичного та виховного характеру.

Але такі ознаки правосуддя, як здійснення шляхом розгляду і вирішення кримінальних справ про злочини та об'єктивно-протиправні діяння по суті та про застосування або незастосування заходів кримінально-правового впливу; застосуванням у зв'язку з цим норм матеріального права; особлива процесуальна форма здійснення є дещо формальними. Як вказується у останніх наукових дослідженнях, при визначенні певної діяльності як правосуддя, необхідно звернутися до ознак, які перетворюють формальну послідовність процесуальних дій у велич здійснення правосуддя, а саме до справедливості, доступності та прозорості (транспарентності) [15, 97].

Справедливість у сучасній юридичній літературі розглядається як принцип юридичної діяльності; принцип права; якість правового життя тощо; робиться висновок, що справедливість слід розглядати як комплексне правове явище, загальноправовий принцип, який пов'язаний з найважливішими міжнародними принципами відправлення правосуддя, ознаки якого відображаються у правозастосовчій практиці [16, 151–152]. Справедливість іманентно властива правосуддю, оскільки інакше правосуддя як напрям державної діяльності, що здійснюється судами, було б позбавлено сенсу та мети. Саме тому у міжнародних стандартах з прав людини справедливість судового розгляду розглядається як стандарт кримінального судочинства (наприклад, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). У кримінальному процесі справедливість судового розгляду полягає у дотриманні сукупності процесуальних правил, необхідних для захисту прав людини при розгляді пред'явленого їй обвинувачення, для забезпечення належної правової процедури розгляду та вирішення кримінальної справи по суті у судовому засіданні.

Під доступністю правосуддя в літературі розуміється не лише територіальна наближеність органів правосуддя до громадян, але й наявність прав і можливостей їх реалізації по зверненню до суду, ініціюванню судового розгляду, а також наявність кореспондуючих обов'язків суб'єктів, які ведуть кримінальний процес [17, 8]. Тобто особа повинна мати гарантію того, що її кримінально-

правовий спір із державою (обвинувачений, підсудний) або кримінально-правовий конфлікт із особою, яка вчинила злочин (потерпілий), буде вирішено по суті у суді у розумний строк.

Транспарентність правосуддя пов'язана із забезпеченням його прозорості, у тому числі й гласності, а також доступу до судових рішень. Термін «транспарентність» є багатограним, комплексним поняттям, що за своїм змістом охоплює публічність, відкритість, гласність та являє собою більш широкую категорію по відношенню до них [18, 201].

Тому правосуддям у кримінальних справах можна і слід вважати таку судову діяльність, яка здійснюється у особливій процесуальній формі шляхом розгляду і вирішення кримінальних справ про злочини та об'єктивно-протиправні діяння по суті та про застосування або незастосування заходів кримінально-правового впливу і застосуванням у зв'язку з цим норм матеріального права. При цьому правосуддя характеризується такими властивостями, як справедливість, доступність та транспарентність.

Література

1. Методологія юридичної науки : робоча програма / уклад. Ю. М. Оборотов. — О. : Феспікс, 2005.
2. Добровольская Т. П. Принципы советского уголовного процесса / Т. П. Добровольская. — М. : Юрид. лит., 1971.
3. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца. — М., 1989.
4. Грошевой Ю. М. Правовые свойства приговора — акта социалистического правосудия / Ю. М. Грошевой. — Х., 1978.
5. Петрухип И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия / И. Л. Петрухип, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. — М. : Паука, 1979.
6. Зипатуллип З. З. Судебная власть и правосудие по уголовным делам: соотношение с судебным контролем / З. З. Зипатуллип, В. В. Зезяпов // Российский судья. — 2005. — № 5.
7. Юридическая энциклопедия. — М. : Юриет, 2001.
8. Лазарева В. А. Судебная власть и уголовное судопроизводство / В. А. Лазарева // Государство и право. — 2001. — № 5.
9. Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях і висновках (1997–2003 роки). — К. : Атіка, 2003.
10. Офіційний вісник України. — 2001. — № 22. — Ст. 1004.
11. Бушуев Г. И. Правосудие в социалистическом обществе / Г. И. Бушуев // Советское государство и право. — 1983. — № 3.
12. Богданов Е. Правосудие как форма осуществления судебной власти / Е. Богданов // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2002. — Спецвип. 1.
13. Чугуніков І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. І. Чугуніков. — О., 2001.
14. Горобцов В. О перспективах расширения предмета уголовного права / В. Горобцов // Уголовное право. — 2004. — № 3.
15. Шутенко О. Правосуддя як засіб реалізації права на судовий захист / О. Шутенко // Підприємство, господарство і право. — 2008. — № 4.
16. Дегтярев С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве / С. Л. Дегтярев. — М. : Восток-Клубер, 2007.
17. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / О. М. Дроздов. — Х., 2004.

18. Малихіна П. С. Транспарентність судових рішень як елемент належної реалізації прав та законних інтересів особи у кримінальному судочинстві / П. С. Малихіна // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 1–2 груд. 2005 р. — Х. ; К. : ЦНТ «Гопак», 2006.

Анотація

Гловук І. В. Концептуальні питання тлумачення поняття «правосуддя у кримінальних справах». — Стаття.

Стаття присвячена питанням тлумачення поняття правосуддя у кримінальних справах. Відзначено підходи до визначення правової природи правосуддя у кримінальних справах. Серед ознак правосуддя вказано на суд як суб'єкт здійснення, вирішення справи по суті, застосування норм матеріального права, особливу процесуальну форму.

Ключові слова: правосуддя у кримінальних справах, здійснення судової влади, судова діяльність.

Summary

Glovuk I. V. Conceptual Issues of Interpretation of the Term «Justice in Criminal Cases». — Article.

The article deals with the problem of interpretation of the term justice in criminal cases. Herein it is pointed out approaches to the determination of legal nature of justice. Court as subject of exercise, examination of a case on its merits, application of material law, special procedural form are indicated as attributes of justice.

Keywords: justice in criminal cases, exercise of judicial power, judicial activity.

УДК 342.1:340.111:801.73

О. О. Джураєва

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Нині, коли категорія «сучасна держава» набула дуже широкого застосування, постає дещо парадоксальне питання щодо розуміння її справжнього сенсу та значення.

З огляду на сучасну методологію, герменевтика підставою будь-якого, у тому числі політико-правового, пізнання вважає деяке «попереднє розуміння», що задане традицією, етноментальними встановленнями та архетипами національної правової культури, до якої і належить суб'єкт, що пізнає.

В. В. Василькова зазначає, що безпередумовне мислення в цьому плані є лише фікція раціоналізму, що не враховує завершеності людського досвіду, його історичності [1, 198].

Герменевтичний аналіз в цілому, що базується на аналогії соціальної взаємодії з текстом, «зчитує» будь-яку активність суб'єкта (правову, політичну, економічну та іншу) як свого роду проекцію «колективного змісту» (корелюючого з колективними ідеалами, цінностями, стереотипами і т.ін.), що становить досить стійку структуру соціального простору, в якому подібні дії виявилися можливими. «Герменевтичне коло» — найважливіший аспект процесу розуміння — передбачає неминуче звернення до духовного світу епохи для її адек-